

Piacsztálinizmus-e a mai kapitalizmus?

„Minthogy a világ folyása eszelőssé válik, kénytelenek vagyunk eszelős szemmel nézni a világot.”

Jean Baudrillard *A rossz transzparenciája* c. könyvének mottója

„A középkori emberek többnyire jobban féltek a tisztítóúztól, mint a pokoltól. A pokol, az örök kárhozat alapjában véve minden elképzelésüket felülmúlta; a tisztítóútz viszont, éppen »mulandósága« folytán reménnyel kecsegtette őket...”

Richard Friedenthal: *Luther élete és kora*

Annak idején már Hegel is elmélkedett az emberiség fejlődéstörténetének befejeződéséről. Szerinte ez akkor következik be, amikor többé nincs hova fejlődni, mert lényegében egybeépült valamennyi régebbi alapérték (tehát megtörtént minden múltak szintézise), és a tökéletesség eme állapotával az emberiség elérkezett lehetőségeinek végső határáig. Ennél jóval szerényebb Francis Fukuyama ismert koncepciója a történelem végéről, amelyben nem szintézis vagy tökéletesség az indok: nem azért nincs szükség többé történelemre, mert a jelenkor tökéletes – sokkal inkább arról van szó, hogy bármilyen további változás az adott neoliberális kapitalizmus helyébe csak rosszabbat hozhatna.

Az a kép, amelyet – Mark Fisher („Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?”) olvasatában – a mai kapitalizmus önmagáról fest, még tovább hátrál: ebben nemcsak jövő nem létezik, hanem múlt sem (ez egy másfajta szintézis, a sem-sem szintézise): nincs történelem, és soha nem is volt (ami eddig lezajlott, az ránk, a mostani gyakorlatunkra semmilyen jelentőséggel nem bír). A sosem volt történelem álláspontjáról nézve attól vagyunk életképesek, hogy feloldódunk

a jelenekben (a mindenkori jelenben); hogy fel tudunk emelkedni (Fisher értelmezésében inkább lesüllyedni) a csupán fogyasztani akaró (a napról napra, egyik napról a másikra fogyasztó) ember szintjére. A történelmi folyamat (fejlődés) tagadásával szétfoszlik az emberiség képzelete: csak individuumok vannak (egyedül az ő létezésük bizonyítható).

*

Az utóbbi évtizedek során a társadalomtudományokban elburjánoztak a figyelemfelkeltő kategóriák. Divatba jött – különösen az ún. posztmodern irányzatban –, hogy egyes teoretikusok régóta ismert tartalmak megjelenítésére új kifejezéseket találnak ki. Ezt általában nem az egzaktásra törekvés motiválja, inkább valamiféle „költői fantázia” szabadon engedésével van dolgunk. A portékát a tudomány területén is el kell adni, és ha Fisher alkalmazná a kapitalizmusértelmezését erre a jelenségre, akkor azt mondaná, hogy az áru értékesítéséhez nélkülözhetetlen figyelemfelhívó PR-fogással állunk szemben. (Plusz hogy ennek nem csekély a figyelemelterelő funkciója.) De nem alkalmazza, és a „kreatív” kategóriaalkotás gyakorlata alól ő sem kivétel: marxista Szuperdada, kapreál, mentálpestis, piacsztálinizmus, liberális kommunisták (a szerző védelmében nem árulom el, hogy kiket sorol közéjük) stb. Mindenesetre, ő érteni (és értetni) akarja a mai kapitalizmust. Ezért összegyűjti és egybeolvasztja számos kortárs gondolkodó (a divatosabbak közül Alain Badiou, Jean Baudrillard, Gilles Deleuze, Paul-Michel Foucault, David Harvey, Frederic Jameson, Jacques Lacan, Jean-Francois Lyotard, Slavoj Žižek) megfigyeléseit. Végeredményben egyfajta szakácskönyvet készít a mai kapitalizmus működésének becserkészéséhez. Szépirodalmi, bölcséleti, közgazdaságtani hivatkozások, valamint saját tapasztalatok és ötletek nyomán kikerekedik valamiféle „Gesamtkunst”: fogalmiságot és költői szemléletességet ötvözve váltakoznak a tudományos és a művészeti példák, illetve az egzakt és az irodalmias megfogalmazások. (Nem feltétlenül fogom nevesíteni, hogy éppen kinek a gondolatát idézi fel.) Érdeme, hogy tudományos mondandója megértetésének szándékával mer „pongyolán” beszélni: nyelvi eszközöket – a szugesztivitás növelése érdekében – lazán használni.

*

A mai kapitalizmus – Fisher ábrázolásában – alternatíva nélküli társadalomnak mutatja magát. Eszerint az emberiség jövője: kapita-

lizmus – vagy semmi. Az egyik fejezet címe: „Könnyebb elképzelni a világvégét, mint a kapitalizmus végét”. Az eredmény – vallja a szerző –, hogy nem szeretjük a rendszert, de nem látunk (sőt, nem is próbálunk elképzelni) belőle kiutat. Lényegében beletörődünk abba, ami van, és az életünket átlengi, beborítja egy nyomasztó, letargikus hangulat.

1. Mivé lett a realitás?

Realistának lenni egykor szembenézést jelentett egy szilárdnak, megbízhatónak tűnő – akár pozitívnak, akár negatívnak ítélt – objektív valósággal. Az számított realistának, aki tárgyilagosan figyelembe vette a tapasztalt tényeket. Mára azonban a kapitalizmus „alakváltóvá”, „képlékennyé”, „mindenestül helyettesíthető jelenekké” változott, „amelybe »a különféle terek és pszichék egyaránt tetszés szerint beilleszthetők és cserélhetők«. Ez a »realitás« a végtelenségig szerkeszthető digitális dokumentumok realitása, ahol minden döntés visszavonható és minden korábbi verzió visszaállítható”. (Más megfogalmazásban: a rendszer „végtelenül frissíthető szoftverként működik”).

Ilyen körülmények között az a realista, aki azonosulva ezzel a világgal, elfogadja, hogy minden gyorsan elenyésző, ideiglenes, és képes maximális rugalmassággal, „alakváltó”, „végtelenül képlékeny”, felcserélhető, behelyettesíthető módon viselkedni. Lényegében megtanul lebegni a közvetlenül érzékelt társadalmi valóság nagyon átmeneti tényei fölött.

A mai kapitalizmusban akkor vagyunk realisták, ha teljesen ráhagyatkozunk (rábizzuk magunkat) az állandóan mozgó, változó piacra. „A Tőke által generált szélsőségesen individualista világképben” csak az számít értéknek, amit ez a piac (pénzben kifejezhető csereértékben) visszaigazol, hitelesít. A korra jellemző neoliberais retorika szerint (amelyben az észrevehetetlen állam az ideális) minden tevékenységet a piaci megmértetés minősít: az egyén objektív értékét a gazdasági sikeressége mutatja. A rendszer egészét egyfajta „bizniszontológia” mozgatja: a vállalkozások konkurenciája élteti.

A neoliberális kapitalizmus ereje nem kis mértékben abból fakad, hogy mindent áruvá transzformál: sikerült az egész külvilágot magába olvasztani, belsővé, saját testévé átváltoztatni. Ez a valamennyi jelenséget lefedő rendszer még gondolatban sem hagy helyet külső,

rajta kívül eső lehetőségeknek. („Legyünk realisták, ne követeljünk semmit!”) A kapitalista realizmus „egy mindent átható *atmoszférát* jelent, amely nem csupán a kulturális termelést, de többek közt a munkát és az oktatást is szabályozza, a gondolkodás és a cselekvés egyfajta láthatatlan korlátjaként”. Életvitelükben bekebelezi, és lelkileg is semlegesíti az embereket: érzéketlenné teszi őket a jövő iránt. Teljesen elfoglalja a tudatalattit („gyarmatosítja az álomvilágot”): a jelenbe bezárt individuumoknak „nincs fantáziája arra, hogy másképp is lehetne”. („A kapitalizmus olyan hézagtalanul tölti ki az elgondolható horizontját, hogy Európában és Észak-Amerikában a legtöbb húsz év alatti fiatal számára az alternatívák hiánya ma már nem is téma.”)

*

Hogyan alakult ki a rendszernek ez a működése és az általa kitermelt életérzés? Fisher nem mondja közvetlenül, de könyvében újra meg újra megmutatkozik, hogy a kulcsemény a széttörődés, a szétesés.

- Széttöredezett az emberek társadalmi tere.

A korábbi kapcsolatrendszer (a „társadalom”) feloldódott magukra maradt (magukba forduló) egyének laza halmazává. (Általános kísérőjelenség a közös terek felszámolása.) E széttörődés fontos feladata az individuumok tevékenységének, törekvéseinek depolitizálása: hatására úgy szocializálódnak, hogy nincs a privát szféránál szélesebb látóterük, és nem is igénylik azt. Az ilyen „depolitizálás” valójában – egy más metszetben – totális átpolitizáltságot (egy másfajta újrapolitizálást) jelent. Olyan politika, amely viselkedésüket és gondolkodásukat távol tartja a külső viszonyoktól. Mintegy leválasztja róluk: az állampolgár „a megoldásokat termékekben és nem a politikában keresi”. A magánégyén számára a javak és élmények halmozása a „fogyasztói boldogságába való visszavonulás, a szociális szférával szembeni elhatárolódás eszköze”.

Az infantilizáltságot mutatja, hogy az emberek szemléletéből – paradox módon – mégsem tűnik el teljesen a politika: „képtelenek nem állampolgárokként gondolni magukra”. Mivel elvesztették a világban való eligazodás képességét, „bűnbakra van szükségük”, és az állam (valamint a mindenkori kormány) – azzal, hogy alkalmas az „örökös bűnbak” szerepére – biztosítja számukra ezt a lelki szolgáltatást.

- Széttöredezik, pillanatokra esik szét az idő.

Az egyén tudathasadásos állapotba kerül: csak „a tiszta és össze nem függő jelenek sorát észleli”. A hosszú táv megszűnése nemcsak a jövőre, hanem a múltra is érvényes: nem marad belőle más, csak nosztalgia és retró.

A mindenkori jelen pillanatszerűvé válik: se előtte, se utána, se tartalma, se értelme – pusztán esetleges benyomások véletlenszerű, diszkontinuus sorozata. Minden nap – alapjában véve el sem kezdett – befejezett jelen.

Folyamat, folyamatosság – a szónak hagyományos jelentésében – nem létezik: minden eluralkodik a most; mindent átítat, bekebelez a kiszámíthatatlanság. Állandósul a bizonytalanság.

- Széttöredezik az egyén.

A termelés és fogyasztás világára való reagálások változatossága és esetlegessége (sokszínű esetlegessége) gépies alkalmazkodást követel, ami együtt jár a személyes belső feloldódásával – úgymond a „széttöredező szubjektivitással” (Jameson), a „személyiség szétbomlásával” (Sennett).

A neoliberais kapitalizmusban az állami központosítás visszaszorításával nem az emberek sokfélesége, hanem uniformizálódásának tendenciája erősödött. A személytelen struktúrák hatalmát mutatja a belső magjától megfosztott, fókusz nélküli individuumok standardizálása „az érzelmeiktől a fogyasztási cikkekig, a nyelvtől az épített környezetig”.

Ez a mintákhoz, szerepekhez való igazodás menedéket kínál a társadalmi kapcsolatokból kihullott, atomizálódott, pontszerűvé vált egyéneknek, de azon az áron ad menedéket, hogy elenyészik a diverzitás: kihuny – mintegy elalszik – a személyiség egyedisége, különössége. (Szinte a dalszöveget idézi fel a valóban személyes élet hiánya: „Van-e élet a halál előtt?”) A mai rendszer nemcsak a társadalmi döntések lehetőségének terhét veszi le az egyénről, hanem a személyes döntés képességét is. („A részvételiségből nézőiség maradt”: közönyös szemlélődő individualizmus.)

A neoliberais tanok szerint a kapitalizmus versenytársadalmában (az „önérdek mentén szerveződő” „vállalkozói fantázia társadalmában”) bárkiből lehet Bill Gates. A „tulajdonságok nélkülivé” lecsupaszított egyének világos életprogramot (Fisher szóhasználatával mantrát) kapnak a hivatalos retorikában: „az anyagi bőség a kiteljesedés záloga, és mindenki képes családi,

etnikai és szociális háttérétől függetlenül feljutni a csúcsra”. A sulykolt tézis szerint kizárólag önmagát okolhatja, aki lemarad a versenyben: kudarcáért, vereségéért csakis ő a hibás. Ilyen körülmények között nevetéséges lenne együttműködésre gondolni: az élet nem csapatjáték. Ez a napnál világosabb narratíva annyira magától értetődő kell legyen mindenkinek, hogy nem igényel külön megindoklást, ideológiai agitációt, propagandát. Ha pedig valakinek nem jön össze a karrier („hullik a férgese”), még mindig ott van számára a fogyasztás (beletemetkezés a permanens fogyasztásba) – és ezen belül a szórakozás. (De nem csupán a lemaradók sorsa „a szórakoztatóipari mátrixtól való függőség”. Lényegében mindenki „szabályozott szubjektum”: a neoliberalizmusnak olyan – függőségbe sodródott – terméke az engedelmes állampolgár, aki mindenre a fogyasztásban/szórakozásban keres megoldást.)

Az egyén egyaránt aktív és passzív. Ideje kitöltésében aktívan nyüzsög: erőfeszítéseket tesz a kiemelkedésért, illetve a fogyasztás boldogságáért. A személyes megnyilvánulások tekintetében viszont passzív, élettelen. Állandó „pörgése” – innen nézve – téttlenség: a személyes aktivitás hiányát mutató mechanikus tevékenységet, a személyiség tartalmi passzivitását jelenti. („Az időbeliség összeomlása [...] elszakította a jelent az aktivizálódás minden formájától, amely azt a cselekvés terévé alakíthatná.”) Ezt az ellentmondást a könyv paradox szókapcsolatok tobzódásával érzékelteti: hiperaktív nemcselekvés, izgága interpasszivitás, hedonista (vagy ahedonista) apátia, koncentrálni képtelen túlpörgés, figyelemhiányos hiperaktivitás, részvételiség interpasszív szimulációja.

Ilyen körülmények között mi sem természetesebb, mint hogy az életünket csendben (fegyelmezetten) átalusszuk, vagy lelkileg sérülünk. Pontosabban: miközben átalusszuk, lelkileg sérülünk. Fisher szorgalmasan idézi fel a szakirodalomnak a neoliberais korszakra vonatkozó adatait a mentális zavarok gyakoriságának emelkedéséről. Brit kutatások szerint 1977 és 1985 között a pszichés betegségektől szenvedők lakosságaránya 22%-ról 30%-ra változott. Még látványosabb a neurotikus tünetek növekedése a fiataloknál: körükben az „idegrendszeri problémákra, levertségre, depresszióra” panaszodók száma csaknem megduplázódott. Ez utóbbiban nem kis szerepet játszanak az „életre felkészítő” diákevek.

Az iskolai nevelést általában sem lehet politikai közömbösséggel, rendszersemlegességgel gyanúsítani, de ez fokozottan érvényes a mai kapitalizmusra. Az említett paradox helyzet kialakításából a hivatalos pedagógia is kiveti a részét: „az oktatási intézmények ma [...] a szociális valóság újratermelésének laboratóriumai és géptermei, szoros kölcsönhatásban a kapitalista társadalmi mező inkonzisztenciáival”.

- A gondolkodás (világkép) széttördelése.

Az időbeliségből kihullott, társadalmi kapcsolatokból kiszakadt embernél nem meglepő a gondolkodás szétesettsége, fragmentálódása.

A neoliberais kapitalizmus az egészek (társadalmi viszonyrendszer, történelem, személyiség) széttördelésével elleplezi az összefüggéseket: pragmatizmusa a közvetlenül tapasztalhatóra koncentrál és koncentráltat. Ebből szervesen következik az elméleti látásmód (valamint az ezen alapuló világkép) hiánya. Elutasítóan viszonyul a teoretikus értelmezésekhez, hiszen a piac kézzelfogható értékítélete fölöslegessé tesz bármilyen – úgy mond – mesterkélt spekulációt: az elméleti (ezért eszmék, elvek megalapozását lehetővé tevő) érvelés mellőzése megóv minden „belemagyarázástól”.

A rendszer működése – vallja Fisher – parancsuralmi, de ehhez nincs szüksége külön ideológiára, propagandára. Ideológiája az ideológiamentesség. Mítosza a mítosznélküliség. Minden eszmeiség hatástalanítása (funkció-redukálása) végrehajtható pusztá esztétikává való átfordításával. (Egy másik megfogalmazás: „a kultúránkból múzeum lesz”.)

Az ideológiamentességre való hivatkozás az emberek politikai integrálásának (a létező kapitalizmus gyakorlatába történő lelki beépítésének) is eszköze. Az elméletellenes empirizmus feladata igazolni az adott társadalmi formáció kellemetlen anomáliáit.

Jól illusztrálja a rendszer pragmatizmusát a politika területén megnyilvánuló rugalmasság: piacközpontúságával nemcsak a neoliberais kormányzás, hanem az azzal határozottan szembenálló neokonzervatív is gond nélkül összeegyeztethető. A „politikai racionalitás” szintjén nincs ebben semmi meglepő: „a demokrácia és a közszféra leépítésével” mindkettő képes folyamatosan előállítani (újratermelni) az engedelmes állampolgárt.

Eszmék, gondolati eszmények kizárásával alapját vesztí jelenségeknek, eseményeknek a tényrögzítő leírason túlmenő magyarázata, értelmezése (ezért kritikai megítélése). Az elméleti mérlegeléstől, eszmei ellentétől való megfosztás végső soron a bíráló lehetőségétől való megfosztásra irányul, annak érdekében történik – ez a fajta realizmus hatásos ellenszere a rendszerből kitekintő fantáziálásnak, reménykedésnek. Minden elméleti „belemagyarázással” szembeni gyanakvás, ironikus távolságtartás kézenfekvő módszer bármilyen eszmei-kritikai megközelítés, értékelés kivédésére. Ily módon az adott társadalmi berendezkedés megszépül: pusztá létezése egyértelmű bizonyítéka a megkérdőjelezhetetlenségének.

Az eszmei viszonyítás kiiktatása tehát a kritikai viszonyulás kizárásával azonos: a pozitív és a negatív minősítés közötti mérlegelés el lehetetlenítésével. Ennyiben a neoliberális kapitalizmus kívül helyezi magát jó és rossz megkülönböztetésén, ellentétén. (Teljes sötétségben nincs árnyék – fogalmaz egy kommentátor.) Pragmatizmusa egy pólusú: ami működik, az jó, és mindaz jó, ami működik. A rendszer pozitív mivolta magától értetődő: eleve lehetetlenné teszi bármilyen elméleti vagy erkölcsi kontraszt felmerülését.

A fennállónak persze szerves része a nyílt kegyetlenség és korrupció – de ez így van rendjén, hiszen ez teszi életképpé. Nincs semmi szégyellni való a kegyetlenségén: „Igaz, hogy vadászgépekkel mészároljuk az irakiakat, de legalább nem vágjuk el a torkukat machetékkel, ahogy az Ruandában szokás.” Fisher úgy látja, hogy a korrupció szintén hozzátartozik életünk normális menetéhez, és egészen természetesnek számít: „a mindennapivá vált korrupció többé már nemhogy felháborodást, de még csak érdeklődést sem vált ki”. (A korrupció-piac is szerves része a neoliberális – nem Fishertől származó kifejezéssel – „gazdasági machiavellizmusnak”.)

Ez a rendszer „egy hiperabsztrakt, személytelen struktúra, *ugyanakkor* maradéktalanul rá van utalva az együttműködésünkre”. Minthogy a kapitalizmusnak fogyasztói (és ez által újratermelői) vagyunk, nagyobb látószög esetén saját tényleges, tágabb szerepünk is megmutatkozik: „bűnrészességünk az elnyomás világszerte kiépült hálózataiban”.

*

Fisher (és a könyvében hivatkozott irodalom) ismételt hangoztatott megállapítása, hogy a mai kapitalizmusnak a „realista” (pragmatikus piaci) önképben megfogalmazott összefüggés mellett egy másik rétege is van („Mintha látnád, ahogy egy valóság kitarak egy másikat”):

fennmaradásához nélkülözhetetlen szereplő egy fiktív közösség. Valamiféle összetartozás szimbolikus képzete – Fisher többektől átvett szóhasználatával egy nagy Másik – lépett az elsorvasztott társadalmi kapcsolatrendszer helyébe, és ez a köztudatban élő (és azt éltető) elképzelt „közösség” hatékonyan működik. (Mivel testetlen, nincs empirikus megjelenése, így kizárólag a „helyettesein” keresztül lehet vele érintkezni. A helyettesek nem feltétlenül a vezetőket jelentik.) Ezek szerint tehát egyidejűleg két valóságban létezőnk: a közvetlenül tapasztalható empirikus és a fiktív, szimbolikus mintha világában. Ez utóbbiban, a kollektív fikció képzeteinek világában a dolgok nem azonosak önmagukkal, hanem pusztán reprezentálnak: önmaguk reprezentációi. A dolgok helyett a róluk kialakult (reklám, PR, narratíva-propaganda által kialakított) arculat érvényesül.

Meg kell említeni, hogy korántsem Fisher az első, aki a fiktív entitások jelenségére (és gyakorlati jelentőségére) felfigyelt. Hans Vaihingernek 1911-ben *A mintha filozófiája* címmel jelent meg könyve. Immanuel Kant pedig – akihez egyébként maga Vaihinger is kapcsolódik – már jóval korábban figyelmeztet arra, hogy tetteinket nem a tények irányítják, hanem a róluk alkotott elképzelések (képzetek). Az általa felhozott példa szerint vásárláskor ugyanúgy viselkedünk – legalábbis addig a pontig, míg a képzetünk meg nem változik –, ha nálunk van a pénzünk, mintha azt otthon felejtettük: gyakorlati cselekvésünkre egyformán hatnak a valóságos és a csupán képzelt tallérok. Ebben az értelemben tehát a vallások istenei is léteznek, hiszen pl. a görögök – úgymond – „adósságokat csináltak az isteneikre”. A létezésük tudományosan nem bizonyítható, de funkcionális megközelítésben cáfolhatatlan.

A mai kapitalizmusban a közvetlen empiriánál meghatározóbb a szimbolikus (a reprezentatív) valóság. A rendszerrel kapcsolatos (rendszerszintű) tapasztalatainkat – beleértve a piaci viszonyokat, arányokat – hatékonyan befolyásolja a szimbolikus fikció: a köztudat (a nagy Másik) befogadja, a közvélekedés pedig termeli is a kapitalizmus arculatát. „A nagy Másik fontos jellemzője – mutat rá Fisher –, hogy nem mindentudó. Ami azt illeti, épp e termékeny tudatlansága teszi lehetővé a PR hatékony működését. A nagy Másik végső soron a propaganda és a PR kollektív fogyasztója, az a virtuális entitás, amely még akkor is hinni tud a hivatalos verzióban, amikor arra már külön-külön egyetlen individuum sem képes”. Az öngerjesztő folyamat, körforgás: a „termékeny tudatlanság” miatt hat a PR; a PR-hatás viszont újratermeli a „tudatlanságot”.

A rendszer életképessége a közvetlen tapasztalatok és a fikciók ket-tősségében, „egy materiális-empirikus és egy testetlen, a Szimbolikus törvényeit követő kauzalitás világos elválasztásában és párhuzamos fenntartásában rejlik”. Ennek átlátása azonban nem könnyíti meg a kialakult helyzetben való eligazodást: „azok hajlamosak leginkább a tévedésre, akik nem engedik magukat csapdába ejteni a szimbolikus csalás/fikció által, akik mindvégig a szemüknek hisznek. A cinikus, aki »csak a szemének hisz«, elveszíti a szimbolikus fikció hatékonyságát, azt, ahogy az a valósággal kapcsolatos tapasztalatunkat szervezi.”

Az arculatok többnyire erősebb befolyást gyakorolnak ránk, mint az, amit közvetlenül tapasztalunk. Az empirikus valóságot legyőzi a reprezentáció: nem a tényleges valósággal, hanem a „helyetteseivel” érintkezünk. Ebben az is megmutatkozik, hogy a „realista narratívának” nem az a feladata, hogy az eligazodást segítve felvértezzen, hanem hogy minden eszmét (ezért egy szélesebb, alternatív eligazodást) távol tartson, kiiktasson.

A nagy Másik olyan virtuális köztudatot is jelent, amely egyfajta véleményformáló hatalom: „a valós teljesítmény fölé helyezi a teljesítmény szimbólumait”. Ez a gyakorlatilag működő „szimbolikus hatékonyság” érvényesül például abban, hogy egy vállalatnak első-sorban nem a tényleges eredménye számít a tőzsdén, hanem a róla gyártott és terjesztett arculat.

Hasonló a helyzet a politika területén. A gondosan kialakított arculat szerint a politikai elit szolgál és képvisel, reprezentál minket – de valójában úgy reprezentál, mintha semmi közünk nem lenne önmagunkhoz. (Az elit által elkövetett kegyetlenség és korrupció is a mi felhatalmazásunk alapján, a nevünkben történik.)

A fogyasztói igények szervezésével, irányításával kapcsolatban általánosan ismert összefüggés Fishernél is döntő szerepet kap: kiemeli „a virtuális vágytermelés és -teljesítés kábító körforgását”. Míg a kapitalizmus előző korszakát úgy jellemzi, hogy annak a felforgató tartalmú törekvéseket, a lázadó szükségleteket saját részévé kellett integrálnia, addig ezt a végeredményt „az emberek önzésére alapozó neoliberális kapitalizmus” már előzetesen biztosítja: benne – úgy-mond – „prekorporált”, „eleve a rendszer képére formált vágyak, igények és remények termelése” zajlik. A saját vágyainkat követjük, amikor fogyasztunk és szórakozunk, ám ezek a szükségleteink végső soron a kapitalizmus produktumai: egy láthatatlan hatalom irányításával alakulnak ki („még a vágyainkat is a Tőke könnyörtelen húsdarálója termeli”). A mai kapitalizmusnak a rendszer képére formált szükség-

letek előállításával való jellemzése a tervutasításos gazdaságot idézi, csak míg ott a politikai központ, itt a média árupropagandája jelöli ki, hogy mit fogyasztunk.

*

Fontos jellegzetessége a neoliberais kapitalizmusnak, hogy – az empirikus és szimbolikus kettősségen túl is – több szempontból egyszerre egypólusú és duális. Lényegi tendenciája kiiktatni minden nem-egyértelműséget, dilemmát, választási alternatívát, elbizonytalanodást. Ennek fő eszköze, hogy ideológiánélkülisége következtében képes mindent a saját részévé tenni, így az ellene irányuló kritikát, erkölcsi felháborodást átpolitizálni: magába olvasztani. Számára az ellenkezés, bírálat, lázongás is üzemanyagként szolgál: aktív együttműködésként integrálódik a fennállóba. Alapstruktúrája stabilitást mutat, működése azonban kettősségeken nyugszik, és dualitásokhoz vezet.

1. A rendszer egyaránt statikus és dinamikus. Szerkezetileg statikus, amit képlékeny, rugalmas részletekkel tesz stabilá. (Jamesontól idézett példa: „egyre inkább uralkodóvá válik az a benyomás [...], hogy miközben a divat és a média mintájára minden folyamatos változásban van, immár semmi sem tud megváltozni többé.”) A stabil, rögzített struktúrában belül – úgymond – „mindent meg kell változtatni ahhoz, hogy semmi ne változzon”.

Az állandóságok jellemzője, hogy valamennyi biztonságot, egyfajta fogódzót nyújt az egyéneknek. A mai kapitalizmus stabilitása viszont nem kis mértékben éppen az állandóság, kiszámíthatóság adta biztonságtól való megfosztásból ered. Mozdíthatatlanságának képzetével is ráerősít az emberek társadalmi-politikai cselekvésképtelenségére.

2. A neoliberais retorika szerint a rendszer az állam minimalizálására törekszik, és mindent a piac ítéletére akar bízni. (Ennek egyik látványos folyamánya a közszolgáltatások privatizálása – az egészségügy, oktatás stb. vállalkozói alapon működtetése.) Egyetlen – gyakorlatban megmutatkozó – eszmény a pénzben kifejezhető érték. A folyamatosan változó valósághoz igazodva az egyének dinamikus, rugalmas – de pusztán követő – szemléletre és viselkedésre kényszerülnek: az áruvá válásra, valamint árufogasztásra.

Az abszolút rendezőelvnek feltüntetett piacról azonban kiderül, hogy nem mindenben önálló, önszabályozó, hanem rászorul a kereslet mesterséges termelésére: „a PR éppúgy mindenható, mint a piaci mechanizmusok”. Sőt, egyre inkább az előbbi tesz szert döntő szerepre. Minden áruvá transzformálódik, de az áru valójában már

nem empirikus önmaga, hanem az a kép, amit a reklám, a PR róla mutat. A használati tárgyat, szolgáltatást a csereértéke (piaci státusza), a piaci státuszt viszont a PR-ja határozza meg. A terméket a piacon a róla kialakított (legyártott) arculata képviseli: ténylegesen az ő a gyakorlatban, amit helyette (nevében) az arculata megjelenít.

3. Annak ellenére, hogy gazdaság és politika, piac és államhatalom szempontjai összefonódnak, részben átfedik egymást, a mai kapitalizmus alapszerkezete kettős jelleget mutat, kétpólusú. Részlegesen elválnak egymástól a magánszükségletek és a közszolgáltatások, a privat fogyasztás és a szociális szféra stb. A kapitalizmus működési struktúrája antagonisztikus, ám alapellentmondása ebbe a duális szerkezetbe beépülve észrevehetően megszelídül a felszínen – aminek következtében az egyéneket sajátos kettős kötődés jellemzi. Jól illusztrálható ez a bérmunkástudat átalakulásával („házasításával”): „Az antagonizmus többé nem kívül, az osztályok közti érdekharcban, hanem belül, a dolgozó pszichéjében zajlik, akit munkásénje a hagyományos osztályharchoz húzna, de közben már a nyugdíjpénztári befektetések hozamai iránt sem lehet közömbös. A jól beazonosítható külső ellenfél láthatatlanná vált.”

4. A régi dilemmát Fisher is megfogalmazza: „Vajon a vállalat gazdasági fedőszerv politikai érdekek érvényesítéséhez, vagy épp a kormány a fedőszerv a vállalat érdekeinek érvényesítéséhez?”

A neoliberális tanítás élesen bürokráciaellenes. Ugyanakkor a mai kapitalizmusban egyértelműen tapasztalható a bürokratizálódás térhódítása. „A bürokrácia nem vészett el, csak átalakult; új és decentralizált formájának köszönhetően pedig sosem látott módon hálóz be mindent. Az, hogy a bürokrácia továbbra is kitartóan jelen van, önmagában nem annak a jele, hogy a kapitalizmus ne működne – hanem hogy egészen máshogy működik, mint amit a kapitalista realizmus mutat róla.” A gyakorlatban kombinálódnak, összefonódnak egymással a piaci követelmények, valamint a bürokratikus meghatározott célok, illetve eszközök.

A bürokratizmus több szempontból is szerves része a mai kapitalizmusnak.

- Jelen van magának a piacnak a működésében. Nem új megállapítás, hogy a piac nem semleges, hanem hatalmi-jogi eszközökkel befolyásolt: a szereplők kiinduló helyzetei, ezért versenyelőnyei korántsem egyenlők. További jellegzetessége, hogy mozgása mesterségesen előírt szabályokhoz igazodik, és az adott verseny-szabályok is bürokratikus meghatározottak. A piac gyakorlati

működése nem spontán, szervezetlen („önszabályozó”), hanem számos tekintetben adminisztratív eltérített, irányított.

- A fiktív, szimbolikus közösség nélkülözhetetlensége egyrészt lehetővé teszi, másrészt igényli olyan tevékenységek, foglalkozások létrejöttét és elburjánzását, amelyek miatt látványosan emelkedik a bürokrácia létszáma. A neoliberais korszakban nő az adminisztráció, és mind a piactól idegen szabályozás, mind a bürokratikus elszámoltatás formájában átszövi a rendszert. Főképpen a nagyszámú, gazdasági értéket nem előállító munkakör jellemzője a „folyamatos bürokratikus kirakatrendezés”. „Immár nem a dolgozók effektív eredményességét, hanem annak *reprezentációját* értékeli, így aztán a hivatalos célkitűzések tényleges teljesítése helyett fontosabbá válik a róla készült jelentések termelése és kozmetikázása.” Két konkrét példa a könyvből a bürokratikus pragmatizmusra. Fisher főiskolai oktatóként közvetlenül megtapasztalta, hogy a hivatalos elvárásnak megfelelően az órákat nem a tudásátadásért, hanem a vizsgák miatt tartják (azért, hogy a hallgatók elfogadhatóan tudjanak szerepelni a vizsgákon). Az iskolai forrásokat is azon az alapon adják, hogy az intézmény mennyire sikeres a mérhető teljesítmény (vizsgaeredmények, a diákok részvétele és megtartása) szempontjából. Ugyanez tapasztalható a kórházakban, ahol – mivel mechanikusan a mennyiségi mutatóktól függ a finanszírozás – rengeteg rutinműtétet végeznek, miközben a bonyolultabb, valamint az időigényes operációkat halogadják.

Annyira fontosnak tartja Fisher az új, decentralizált bürokrácia szerepét a hatalomgyakorlásban, hogy – Foucault és Deleuze fejtegetéseire kapcsolódva – az emberek megrendszabályozásában bekapcsolódott korszakváltásról beszél. Eszerint a „fegyelmező kapitalizmus” fő intézményei a gyár, az iskola és a börtön zárt terei köré szerveződtek, a neoliberais kapitalizmus viszont más módon, az individuumok ellenőrzésével (többfajta ellenőrzés alatt tartásával) fegyelmez.

A mai kapitalizmus nem írható le diktatórikus uralommal – itt a hatalom láthatatlan. A nyílt, központi parancsuralom funkcióját átveszi a „bürokratikus bizonytalanság”, és hatékonyan érvényesül ennek fegyelmező ereje. Ez a „középpont nélküli, személytelen, absztrakt és töredékes” rendszer lehetővé teszi az emberek különböző módokon történő ellenőrzését:

- A „virtuális vágytermelés és -teljesítés” nemcsak gazdasági, hanem politikai termék is: a rendszer által előállított vágyainkon

keresztül folyamatos kontrollnak vagyunk alávetve. Itt már nincs szükség olyan külső központra, amely parancsokat osztogatva fegyelmezné az egyént, kényszerítené rá az akaratát: a feloldódó személyiség számára a külső ellenség belülré (a vágyaiba) költözött – ezért magától értetődően ellenőrzi is önmagát.

- Az állampolgárok kordában tartásának fontos eszköze az eladósításuk. Az „ellenőrző társadalmak” elsődlegesen nem a renitensek bebörtönzéssel való semlegesítésére, kiiktatására törekzenek, hanem arra, hogy az emberek hiteleket vegyenek fel, adósságokba verjék magukat.
- A hivatali bürokráciának, menedzsereknek való alárendelődés hagyományos formái kiegészülnek az új információs technológia alkalmazásával. Ennek nyomán elszaporodnak a dolgozóktól megkövetelt adatok, „információk” (másként szólva: beosztotti feladattá teszik az önmegfigyelést). Megnövekedett adatszolgáltatási kötelezettségük valójában az ellenőrzésük kiterjesztését jelenti.
- Az emberek belekövülnek a rendszer hálózataiba. A struktúra „átveszi a hatalmat a személyiség fölött, hallani, ahogy rajta keresztül beszélni kezd”.

Az ellenőrző társadalom hatékonysága nem kis mértékben az egyes egyének önellenőrzésén nyugszik: ez olyan belsővé vált cselekvés, amely önkéntes önfegyelmezésbe (Foucault szóhasználatával önfelügyeletbe) torkollik.

2. *Hogy jön ide a sztálinizmus?*

Fisher értelmezésében a sztálinizmusnak alapvonása, hogy létezik benne egy hivatalos közösségi ideológia, amely „nem vesz tudomást a hétköznapi valóságról”. Nemcsak a nép nem hisz benne, hanem maguk a vezetők sem. Ez az ideológia – amely egy fiktív, szimbolikus entitásra utal – mégis hat, és segít összetartani a rendszert. Nem közvetlenül a vezetők terjesztik, hanem a propagandisták (köztük az újságírók).

A sztálinizmus másik lényegi vonása az állampolgárok szigorú kontroll alatt tartása. Fegyelmezésük egyik fő eszköze a bürokratikus szabályozás, amely megköveteli az egységes, engedelmessé magatartást.

A mai kapitalizmus Fisher számára ugyanezt a működési szerkezetet idézi. „Ezt a rendszert, amely a reprezentáció elsőbbségén alapul,

túlzás nélkül nevezhetjük *piacsztálinizmusnak*. Akárcsak a történelmi sztálinizmus, a kései kapitalizmus is a valós teljesítmény fölé helyezi a teljesítmény szimbólumait.”

A klasszikus sztálinizmus nem tudta teljesen kitölteni a szisztéma kínálta kereteket, elérni a végső határait. Azért nem tudott benne teljesen kifejlődni a rendszer homogenitása, mert ezt gátolta a szocializmusról alkotott jövőkép. A mai kapitalizmus viszont – úgymond – azzal tudta tökélyre vinni a sztálinizmust, hogy semmilyen jövőkép nem korlátozza. (Fisher szavaival: „Tévedés volna e piacsztálinizmust a kapitalizmus »valódi szellemének« eltorzulásaként értelmezni. Ellenkezőleg, közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a szocialista programmal a sztálinizmus egyik alapvető dimenziója lett elfojtva, amely *kizárólag* egy képek által dominált, kései kapitalista kultúrában törhetett elő.”)

Szemléletes az alábbi, a kikényszerített bünbánat szerepével kapcsolatos példa a sztálinizmus neoliberais kiterjedéséről. Az eredeti sztálinizmusban még érvényesültek bizonyos fékek, és magától értetődően vádnak számított, hogy „Liu-sao-csi önkritikája nem őszinte”, a piacsztálinista változat viszont ennél sokkal „rugalmasabb”, megengedőbb. Fisher a saját főiskolai tapasztalatát meséli és kommentálja. „Egy ponton, amikor a menedzserünk az új, puha ellenőrzési rendszer erényeiről áradozott, közbeszúrta, hogy az egyetlen komoly probléma a tanszéki naplókkal, hogy nem kellően önkritikusak. Ne spóroljunk az önkritikával, mondta, hiszen annak fontos szimbolikus jelentősége van, ugyanakkor a kritika tartalmának semmilyen következménye nem lesz ránk nézve – a performatív önostorozás e cinikus bürokratikus színjátékban feloldoz bűneink alól.” Általános konklúzió: „a decentralizált, piacsztálinista bürokrácia sokkal kafkaibb, mint a központi autoritással bíró totalitarianizmus”.

3. *Mivé lett a realista?*

A neoliberális rendszer elméletellenes pragmatizmusa kitermeli az állampolgárok önvédelmi pragmatizmusát – tendenciájában összehasonlítható a két igény. Az egyének számára kulcskérdéssé válik a kapitalizmus mindennapokban átélt folyamatos instabilitása közepette „mentálisan talpon maradni”. Ennek ára egy alapvető önfeladás. (A rendszer üzenete: „meg tudunk szabadítani önmagadtól.”) Eszköze: menekülés a semleges kívüállásba, amely egyúttal érzéketlenné is

nevel. (Az érzéketlenítés pedig visszahat: a kapitalista realizmus pragmatizmusát táplálja.)

Az emberek önvédelmi magatartásának fontos jellegzetessége egyfajta következetes gondolati távolságtartás: kinevetik a neoliberais retorikát, nem hisznek abban a rendszerben, amelyben élnek; nem azonosulnak azzal, amit cselekszenek. Általánosan meghonosodott viselkedési technikájuk: fejben túllépnek a hivatalos narratíván, miközben gyakorlatukban követik – jóllehet iróniával kezelik, szolgálják-kiszolgálják azt. („A cinikus távolságtartás csupán egy módja annak [...], hogy vakká tegyük magunkat az ideologikus fantázia strukturális hatalmával szemben: attól, hogy nem vesszük komolyan a dolgokat, ha ironikus távolságot is tartunk, még ugyanúgy folytatjuk tovább” [Žižek].)

Az elméleti látásmód kiiktatása általában véve a jelenségek értelmi megközelítésének elsorvadásához vezet. A lelki és fizikai túlélés alapkellékévé vált a „kritikai (ön)reflexió közel teljes hiánya”. A mindennapokat valamiféle instabilitás hatja át, és a kiszámíthatatlanság érzésének pedagógiai (átnevelő) hatása tükröződik abban, hogy a ráció szerepét tendenciájában átveszi az események érzelmi-hangulati megélése, befogadása. Az érzelmi hozzáállás térhódítását mutatja, hogy az eltérő álláspontok értelmi ütköztetése elől visszahúzódnak a semmire nem kötelező szubjektív „véleménybuborékainkba”, továbbá hogy rászorulunk különböző „pszichikai kábítószerekre”.

Az elméleti-értelmi kritériumoktól megfosztott valóság azonossá válik „egy emlékezet nélküli világgal, ahol az okok és okozatok hálózata misztikus és kifürkészhetetlen, ahol minden esemény csodaszámba megy”. Az összefüggések érvényüket veszítik, az értelmi láncok szét-pattannak, természetessé, mindennapi jelenséggé válik az összezavart memória és a logikai kuszaság. Ilyen helyzetben funkcióját veszti, sőt hátrányos az emlékezés. Az előreláthatatlanságra, a bizonytalanság állandósulására való adekvát válasz a felejtés alkalmazkodási stratégiája: meghonosodik az időbeli folyamatokkal szemben védekező „felejtés pszichológiája”.

Amikor a logikátlanság, önellentmondásos következetlenség megszokottnak, sőt a gyakorlati eredményesség szempontjából – mint szükséges rugalmasság – érdemnek számít, csekély a jelentősége annak, hogy amit állítok, az megtörtént-e (illetve úgy történt-e meg); hogy következik-e valamiből valami (bármiből bármi). A szeszélyes ingadozást („akkor azt mondtam, de időközben meggondoltam magamat”) felváltja a terápiás emlékezetkiesés (illetve a szisztematikus

„emlékezetkijetetés”), vagy annak imitálása: „Soha nem mondtam ilyesmit”. Hozzászokunk a „helyettesíthető realitáshoz”, és nem ütközünk meg a Fisher által felhozott példán: egy menedzser ismertette a követendő koncepciót, „hogyan azután a következő nap, ugyanolyan magabiztosan, egy mindezzel tökéletesen ellentétes verzióval álljon elő, úgy, mintha a tegnapiak el sem hangzottak volna”. (Figyelmeztető, hogy itt egy „emberalatti” viselkedés válik megszokottá, elfogadottá: a „szellemi záróizmok” elhalásának tendenciája már az emberlét antropológiai kritériumát támadja.)

*

Fisher összegyűjti különböző szerzők elemzéseit a neoliberális (könyvében posztfordistának nevezett) kapitalizmusról, és azokat kiegészíti számos saját megfigyeléssel. Ezt a korszakot élesen szembeállítja a korábbi – kb. a hetvenes évek végéig tartó – „fordista” időszakokkal. Az általa felvázolt kép ötletgazdag és igen tanulságos. Ugyanakkor annyira belefeledkezik a neoliberális kapitalizmus jellemzésébe, hogy közben időnként elhanyagolja a történelmi folytonosság szempontját, az egyes szakaszok azonos elemeinek felmutatását. Ennek a hiánya azután többször visszaüt.

Újra meg újra hangsúlyozza Fisher, hogy a neoliberalizmus – a minimális állam híveként – mindenben a piacra akar hagyatkozni (vö. a közszolgáltatások privatizálása), és sikeresen szorítja vissza az előző időszak szociális szolgáltatásait. Mindamellet ismételt kiderül, hogy mégis rászorul az államra: például 2008-ban elvárja tőle, hogy feltökésítéssel stb. megmentse a bankokat. (Azaz a gyakorlatában mégsem bíz mindent a piacra.) Sőt, van egy alapvető összefüggés, amit Fisher elfelejt szóra hozni. A profitcentrikus vállalkozás csak addig életképes, míg el tudja adni az áruját, a tömeges fizetőképes keresletről pedig nem kis mértékben – akár csak a rendszer „jóléti” korszakában – továbbra is az állami alkalmazottak (a hagyományos bürokrácia) jövedelme gondoskodik. Tehát ha a „jóléti kapitalizmus” szerkezete duális (a tőke felhalmozási és az állam jövedelemátcsoportosító, redisztributív [a vásárlóképeséget is biztosító] funkciója élteti), akkor az arányok változása ellenére ez a dualitás a neoliberalis szakaszban is megőrződik. (Nem szűnik meg a tőke és a politikai állam egymásra utaltsága.)

A Fisher által a neoliberalizmus specifikumaként feltüntetett ismérvek közül számos már az előző korszakot is jellemezte. Mutatóba

néhány erre utaló idézet Herbert Marcuse 1964-es könyvéből (*Az egydimenziós ember*):

- A totális empirizmus egydimenziós gondolkodáshoz és viselkedéshez vezet: „a szellemi szabadság az egyéni gondolkodás helyreállítását jelentené, amelyet most felszív a tömegkommunikáció és a tömeges beprogramozása”;
- „a társadalmi szükségleteknek egyéni szükségletekké való transzponálása annyira eredményes, hogy köztük a különbség tisztán elméletinek látszik”;
- „a tiltakozásnak [...] ezek a fajtái már nincsenek ellentmondásban a status quoval és nem negatívak többé. Inkább a gyakorlati behaviorizmus ünnepi részét, ártalmatlan tagadását alkotják, s a status quo, egészséges étrendjének szerves részeként, hamar meg is emészti őket”;
- „az új totalitarizmus éppen egy harmonizáló pluralizmusban nyilvánul meg, melyben egymással szögesen ellentétes művek és igazságok békés közönyben léteznek egymás mellett”;
- „a javak és szolgáltatások növekvő tömegének termelése és elosztása a szolgálatkészséget racionális technikai magatartássá teszi”;
- „A fejlett ipari társadalomban kényelmes, súrlódásmentes, ésszerű és demokratikus szabadságnélküliség uralkodik.”

Következésképpen: a mai rendszerről sem ugyanazt a látványt kapjuk, ha csak a neoliberalizmusra kérdezzük rá, mint ha a kapitalizmus működésének egészére.

4. Antikapitalista alternatíva?

Ismeretes, hogy annak idején Hegel különbséget tett a valóság két szintje között. Amit közvetlenül tapasztalunk, az létezik ugyan jelenségként – de ennek a közvetlenül adott létezőnek csak mélyebb, totalitásra utaló lényege tekinthető valóságosnak. Az esetleges, mulandó felszín mögött fel lehet tárni a tágabb összefüggéseket megmutató tartalmat.

A mai kapitalizmus értelmezése során – nem a hegeli szóhasználatot követve, de a módszert átvéve, a Valósnak fordított lacani „réel” közvetítésével – Fisher is használ ilyen megkülönböztetést. (Lacannál a „valóság” által elfedett, elfojtott Valós „egy traumatikus seb, amelyet egyedül a látszólagos valóság felületének hézagain és repedésein keresztül lehet megpillantani.”) Teoretikus megközelí-

tésben – hangsúlyozza – feltárul a Valós, amely minden körülmények között azonos marad önmagával: védve van bármiféle megkettőződéssel (szimbólummá alakítással, reprezentálással) szemben. Így a Valósnak a szintjén lelepleződnek a rendszer felszínén rejtve maradó, a kapitalista realizmus által elfedett nagy pusztításai: az egyéni pszichikum patológiázása, az emberek közötti viszonyok bürokratizálása, a természeti környezet tönkretétele.

Mit tesz a neoliberais közegben, a fenyegetettségek erőterében az ún. antikapitalista baloldal?

- Felhívásokat ír, állásfoglalásokat ad ki, követeléseket fogalmaz meg látványos visszasságok kapcsán;
- Emberellenes jelenségeket kritizál – figyelmét személyek, cégek, kormányok bírálóira koncentrálva;
- Hangot ad morális felháborodásának a rendszer antihumánus megnyilvánulásai miatt;
- Mozgósítási próbál egyéneket, csoportokat a természetvédelemre (környezetkímélés, újrahasznosítás);
- Előveszi a jól ismert, hagyományos mozgalmi témákat, és azokat újra meg újra megvitatja.

Fisher rákérdez az ilyen aktivitások tényleges társadalmi funkciójára, és kénytelen megállapítani, hogy ez lényegében csupán a szavak antikapitalizmusa, amelynek gyakorlati perspektívája nem lép túl a kapitalizmuson. Bennük az alternatívakeresés horizontja többnyire csak a kisebbik rosszra redukálódik, ezért függetlenedésre törekvésük megmarad a rendszer keretein belül. Ilyenek vagyunk (ilyenek maradunk), és – úgymond – a velünk elégedett politikai elit, mintegy viszonzásképpen, szolgálatot tesz nekünk: „tisztára mossa a libidónkat”.

- Az állásfoglalások, tiltakozások, követelések megfogalmazásánál megragadó ellenállás önmagában véve (gyakorlati szempontból) csak „karneváli háttérzaj” – kommentálja Fisher, mintha a marcusei „a rendszer ünnepi része” kifejezést akarná utánozni. (Hangsúlyozza továbbá, hogy ezek a követelések objektíve általában a konzervatív erők oldalán állnak. Például a francia külvárosok „zavargó ifjúságával szemben az egyetemisták és az állami szféra szakszervezeteinek célja, hogy megakadályozzák a változást, és Franciaországot azon az úton tartásuk, amelyen jelenleg is halad”.)

- Emberellenes jelenségek bírálataban részesítése – példálózik Fisher az Alterglob kezdeményezéssel – csak a túlkapások mérsékléséért emeli fel a hangját. Az ilyen kritika és ellenkezés tényleges funkciója: bűnrészességünk leplezése, lelkiismeretünk megnyugtatása.
- Amikor morális felháborodásunkat váltják ki a kapitalizmus antihumánus megnyilvánulásai, hajlamosak vagyunk személyeket hibáztatni, rájuk mutogatni: a társadalmi antagonizmusok kérdését etikai síkra terelni. Ezzel az erkölcsi beállítódással (és ítélkezéssel) – figyelmeztet Fisher – valójában elkendőzzük az alapvető, rendszerszintű összefüggést: a morális megközelítés a felelősséget a kapitalizmus kínálta lehetőségeket kihasználó, úgy mond „deviáns” egyénekre hárítja, ám ezáltal „a rendszer, amely nem értelmezhető az individuális etika keretei között, sértetlen marad”. Miközben az egyes individuum alkalmas lehet „az ideális bűnbak” szerepére, nem ő a tényleges ok: „az igazi problémát a cselekedeteit lehetővé tévő mélystruktúrák jelentik”, amelyek lehetőséget/ösztönzést adnak a kifogásolt magatartására. Az egyéni felelősséget abszolutizáló klasszikus etika látványosan csődöt mond a tőkével és a vállalatokkal szemben. Sőt, nemcsak az egyén, illetve a vezető (vezetőség), hanem még „a vállalatok mániákus profitmaximalizálása” sem végső ok: ők „a Tőke foglyai és megnyilvánulásai” – az antihumánus magából „a tőkelogika rendszeréből” ered.

A „deviánsokéhoz” hasonló a helyzet a politikusok bírálataival. A bürokratikus, képviseleti kormányzás valójában „a kormányzat kapitalista kiüresítése”. Ennek a tartalmi kiüresítésnek a következménye, hogy „politikai tudattalanunk szintjén továbbra is mindenható vezetőkre akarunk mutogatni” a valódi kiváltó okok – „megfoghatatlan piaci struktúrák és arctalan absztrakciók” – helyett. A politikai vezetők (kormányzatok) ilyen kritikájának fogyatékoságát leleplezendő, Fisher mélyebbre ás, amikor a látószöveget a tőke totalítására irányítva megfogalmazza: „De ki vagy mi képes személytelen struktúrákat szabályozni?” Egyének, csoportok, intézmények hibáztatásával úgy teszünk, mintha egy szereplőcsere megoldhatná az alapproblémát. Személyek, cégek, kormányok akár erkölcsi, akár érzelmi-indulati, akár teoretikus kritizálásával – hatásait tekintve – „a kapitalista realizmusnak teszünk szívességet”. Következtetés: „a rendszer anomáliáit a

struktúra hozza létre és termeli újra mindaddig, amíg az emberek cserélődnek a struktúra helyett”.

- Állampolgárok környezetvédelemre mozgósítása azt a képzetet kelti, hogy rajtunk, a mi odafigyelésünkön múlik a Glóbusz megmentése. Ezzel azonban akarva-akaratlan eltereli a figyelmet a környezetrombolás tényleges okáról: a növekedéskényszeren alapuló tökéletes termelésről.
- Amikor az ún. baloldal az égető krízistémákra fókuszálás helyett vitatkozik („rugózik tovább a kronstadti felkelésen vagy a lenini Új Gazdaságpolitikán”), akkor legfeljebb az elvont szaktudomány számára érdekes, de az aktuális feladatok szempontjából inadekvát kérdésekkel foglalkozik. A gyakorlati cselekvés rovására „saját történelmi vitáinak foglyaként” viselkedik: beállítódása nem a tökéletes berendezkedésen való túllépésre koncentrálna.

*

„Ha a kapitalista realizmus ilyen hézagtanul hálózza be a horizontot, és az ellenállás jelenlegi formái ennyire reménytelenek és impotensek, vajon honnan érheti valódi kihívás?” – provokálja Fisher az olvasót. Módszertani válasza: „A kapitalista realizmusra csak akkor jelentünk veszélyt, ha valamiképp inkonzisztensnek vagy tarthatatlannak tudjuk felmutatni, vagyis ha lerántjuk a leplet a kapitalizmus állítólagos »realizmusáról«”.

Konkrétan ez azt jelenti, hogy mivel a tapasztalatok szerint a mai kapitalizmus mindent átfordít a saját hasznára, olyasmit kell találni, amit nem tud bekebelezni, azaz számára integrálhatatlan. Fisher meglátása szerint az ellenállást a neoliberális uniformizálást megtámadó (ellehetetlenítő) személyes jellegre, az egyének különösségének emancipálására és érvényesítésére kell alapozni.

Halaszthatatlan feladat „újfajta antikapitalizmus” kiépítése. Egy ilyen beolvasztással szembeni nem kapitalista (azaz gyakorlati antikapitalista) programnak a megvalósítására két területet ítélt alkalmasnak, és ezekre összpontosítja a teendőket. (Inkább csak téziseket – elvi, metodikai követelményeket – fogalmaz meg, de tanulságos az áttekintésük.)

A Valós azon a szinten mutatja meg a rendszert (annak mélystruktúráját), ahol az nem fátyolozható le látszatokkal – nem reprezentálható. „A kapitalizmus elleni egyik stratégia tehát a Valós felszabadítása lenne az alól a valóság alól, melyet a kapitalizmus elénk tár.” Ez lehetőséget ad tartalmi nézőpont és érdemi mondandó kialakítására, ami

megnyitja az utat az elméleti látásmód terjesztéséhez. Így megtörténhet a biznisszontológia leleplezése és a közvetlen tapasztalatoknak mint okozatoknak egyetlen végső okra, a kapitalizmusra történő visszavezetése. Végeredményben tehát alternatív, alulról építkező kultúrát kell létrehozni és népszerűsíteni. E „pedagógiai” cselekvés elsődleges terepeként pedig át kell alakítani („vissza kell hódítani”) a legfőbb öneszmélést segítő intézményt: a gondolkodást formáló nyilvánosságot.

Ahogy kiutat lát a rendszerből az alulról szerveződő alternatív kultúra kibontakoztatásában, úgy tartja elengedhetetlennek személyes autonómiára törekvő egyének társadalmi együttműködését: a valóságot gyakorlatilag befolyásoló közös akaratervényesítések meghonosítását. Azon kell munkálkodni, hogy kiépüljön a folyamatosan működő közakarat és – végső távlati célként – hogy annak mint egységes szubjektumnak („kollektív alanynak”) rendelődjön alá minden hatalom. A fisheri koncepcióban tehát a másik kiemelt teendő – tágan értelmezve – politikai: elengedhetetlen a radikális elmélet és a radikális politika szövetségének megteremtése. („Meg kell találnunk a kiutat a motiváció-demotiváció dichotómiájából, hogy az ellenőrzés rendszerének új típusú kihívásaira ne pusztán elkeseredett apátiával tudjunk reagálni. Az egyik stratégia a politikai terep elmozdítása lenne.”)

*

Három olyan területre koncentrálnak Fisher, amelyekben esélyt lát a küzdelmek gyakorlati politikai szintre emelésére.

1. Az ökológia területén jelenleg már komoly harcot folytat a kapitalizmus: a Valós szintjén fenyegetően egyértelmű „zöld ügyeket” is megpróbálja a rendszer keretei közé integrálni – vagyis elkerülni, hogy azok a kapitalista kultúra „reprezentálhatatlan ürjei” legyenek. „Ahelyett, hogy elfojtanák, ügyesen inkorporálják a marketingbe és a reklámparba, kompatibilissé téve a kapitalista realizmust megalapozó képzeletstruktúrával: a klímaválságra is a piac a megoldás; az erőforrások kimeríthetetlenek”. (A pazarlásra berendezkedett kapitalizmus a túlfogyasztásból fakadó környezetrombolásának mérséklését is az állampolgárok felelősségeként tünteti fel, és igyekszik tisztán üzleti kérdéssé átfordítani.)

Látni kell azonban, hogy a környezeti katasztrófa „valós implikációi túlságosan traumatikusak ahhoz, hogy beépülhessenek a rendszerbe”. Az ún. ökoválsággal kapcsolatban az alternatív zöldpolitika elsődleges

feladata ezért a kapitalizmus hivatalos narratívájával és gyakorlatával konfrontálódni: tudatosítani, hogy ez a rendszer „kész elpusztítani a teljes emberi életteret; a tőke »növekedési fétise«, »igénye a folyamatosan növekvő piacra« lényegéből adódóan szemben áll a fenntarthatóság bármiféle eszméjével”.

Az egyéni felelősségre való divatos hivatkozás helyett a rendszer egészének kérdését kell a középpontba állítani. „Szemben az uralkodó állásponttal, miszerint mindenki, külön-külön, felelős a klímaváltozásért, ki kell mondanunk, hogy senki sem az, és éppen ez a probléma. Az ökokatasztrófa elsődleges oka egy személytelen struktúra, amely nem képes szubjektumként felelősséget vállalni mindazért, amit okoz.”

2. Aktuális feladat a bürokrácia problémájának politikai szintre emelése: a kapitalista realizmus által róla hirdetett hamisítás leleplezése. Az uralkodó retorikában a bürokrácia a sztálinizmus sajátossága. A mai kapitalizmusban élők tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy a piac és a PR mellett a mindent behálózó bürokrácia egy további nélkülözhetetlen tényező a rendszer működésében.

A neoliberális kapitalizmus – mint „ellenőrző társadalom” – növeli az adminisztrációt és a szabályozást. A hierarchiaellenes, központosításellenes retorikával párhuzamosan „olyan kódnevek alatt, mint »célok és célkitűzések«, »eredmények« vagy »küldetésnyilatkozatok«” előírása, megkövetelése formájában a bürokratizmus új változatai jöttek létre. A digitális technika együtt jár mind az adatok elszaporodásával és könnyebb feldolgozásával, mind az adatokhoz való egyszerűbb hozzáféréssel. Az egyre terebélyesebb információ-kényszer a kontroll egyik legfontosabb médiumává válik.

A kiterjedt ellenőrzés lerázásával, a munkavégzés feletti emberidolgozói fennhatóság visszaszerzésével kapcsolatban Fisher irányadó tézisei következnek. Programmá kell tenni a bürokrácia minimalizálását. Szükséges felvenni a harcot a munka bürokratikus irányításának jelenlegi formái ellen. Fel kell hagyni azokkal az ellenállási módszerekkel, amelyek hatástalanok a menedzseruralommal szemben, és politikai törekvésnéként szorgalmazni a munkásautonómiát.

3. A tőke az egész életünkre kiterjesztette a hatalmát. Az idegrendszereinket is újrastrukturálta a folyamatos alkalmazkodási kényszer az előreláthatatlan, kiszámíthatatlan helyzetekhez, „a rövid távú, alkalmi munkák és a munkanélküliség körforgásához, azaz a totális instabilitáshoz”. Ezért kézenfekvő feladat a kapitalizmus leváltásáért való küzdelemben a tömegessé vált pszichés betegségek politikai kérdéssé tétele. Ennek során döntő szempont a lelki patológiák társadalmi ere-

detének kimutatása. A legutolsó évtizedeket tanulmányozva feltűnik, hogy a neoliberalizmus térhódítása és az idegrendszeri problémák térnyerése egymással párhuzamosan halad. A már népbetegségnek számító szorongás, stressz, depresszió (Fisher által mentálpestisnek nevezett) jelenségében az a legfélelmetesebb, hogy különböző tünetei – mintegy az emberi természet normális tartozékaként – teljesen megszokott és elfogadott hétköznapi tapasztalattá váltak.

A mostani rendszer azzal igyekszik kimosakodni a pszichés zavarok burjánzásának felelősségéből, hogy azt áthárítja: tisztán tudományos ügynök tünteti fel. „Hogy megkerülje a strukturális sajátosságokból eredő okok vizsgálatát, az egészségügy egyszerűen privatizálja a mentális problémákat”, mondván: az egyén a felelős a betegségért.

Mivel magyarázható a népesség ekkora hányadánál jelentkező idegrendszeri betegség?

- A „vállalkozói fantázia társadalma” igényli és meghonosítja a mentálpestist előidéző menedzseri „új bürokráciát”. Összefüggés mutatkozik a munkások új teljesítményértékelésének bevezetése és a mentális zavarok elharapózása között. Nagy számban rokkant bele az idegrendszerük a „posztfordizmus permanens bizonytalanságába”.
- A munkásoknál is jobban megszenvedik a fiatalok a jelenlegi társadalmi atmoszférát. A diákok állandóan fluktuálnak ingatag strukturális helyzetük és „a szolgáltatások fogyasztóinak új státusza között”. Ennek hatására generációméretekben kitermelődik egy lelki alapállapot, amit Fisher *depresszív hedonizmusnak* nevez. „A depressziót általában ahedonikus [az eredeti fordításban anhedonikus] állapotként jellemzik, a depresszív hedonizmus azonban sokkal inkább képtelenség bármire, *kivéve* az élvezetre törekvést. Érzik, hogy »valami hiányzik«, de fel sem merül bennük, hogy ez a titokzatos, hiányzó élvezet csak az örömmelven túl érhető el.”

Szinte a globális környezetrombolással azonos súlyú fenyegetésként értékeli Fisher a pszichikum rendszerszintű rombolását. „Mi lenne – javasolja –, ha e rohamosan terjedő *mentálpestist* a kapitalizmus lényegi diszfunkcionalitásának látványos tüneteként közelítenénk meg, amely jelzi, milyen súlyos árat fizetünk azért, hogy fenntartjuk róla az egyetlen működő társadalmi rendszer képzetét?”

A neoliberais kapitalizmust Fisher elsősorban angliai megfigyelések, benyomások alapján jellemzi. Közben utal arra, hogy ezektől már franciaországi jelenségek is némiképp eltérnek.

A tőkés világrendszer közel nyolcmilliárdnyi tagjának a döntő többségére kevésbé hat a „kapitalista realizmus” önképe: sokkal tradicionálisabb tapasztalatai és konfliktusai vannak, mint az ún. centrumkapitalizmusban élőknek.

Fisher számos fontos megállapítást tesz a hagyományos mozgalmak elsorvadásáról olyan régiókkal kapcsolatban, ahonnan a nagy ipari cégek kitelepültek. De vajon ott is teljesen megszűnt a radikális, osztályszempontú antikapitalizmus, ahova azokat kitelepítették?

FORDULAT 29

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

ITT KAPHATÓ:

Írók Boltja (VI. kerület, Andrásy út 45.)
ISBN Galéria (VIII. kerület, Víg utca 2.)
Gólya presszó (VIII. kerület, Orczy út 46-48.)
Napvilág Kiadó (XI. kerület, Villányi út 11-13.)
ELTE BTK Jegyzetbolt (VIII. kerület, Múzeum krt. 6.)
Atlantisz Könyvsziget (VI. kerület, Király utca 2.)